

Історія Миколаївського Адміралтейського собору (1789-1936)

В умовах існування незалежної демократичної України історики стали приділяти належну увагу пам'яткам церковної старовини. Тому вивчення історії спорудження Миколаївського Адміралтейського собору та діяльності його священнослужителів є надзвичайно актуальним у наші дні. У науковій історичній літературі це питання практично не розглядалось. Лише в окремих виданнях та газетних публікаціях знаходимо короткі відомості про спорудження собору [1], а чималий документальний матеріал, зосереджений в архівах, до цього часу повністю не використаний. У зв'язку з цим автор даної наукової статті і поставив собі мету коротко висвітлити майже 150-літню історію Адміралтейського собору у Миколаєві.

Під час російсько-турецької війни 1787-1791 рр. виникла гостра потреба в бойових кораблях для Чорноморського флоту. Для цього їх немало зводилося в Таганрозі та Херсоні. Але в ході війни постало питання про будівництво нової верфі, на якій можна було б не тільки споруджувати нові кораблі, але й ремонтувати пошкоджені. Отримавши влітку 1788 р. заміри річки Інгул, князь Г.О.Потьомкін-Таврійський (1739-1791) приймає рішення відкрити на ній верф. Рік по тому, він вирішує перетворити її в місто. Тоді ж Потьомкін надсилає розпорядження знаменитому петербурзькому архітекторові Івану Єгоровичу Старову (1745-1808) про розробку плану будови міста, архітектурного ансамблю в селищі Богоявленськ, церкви Богоявлення Господня, а також Соборної церкви в Миколаєві. Автор багатьох значних і прекрасних архітектурних ансамблів у Росії (Троїцький собор, Таврійський палац у Петербурзі, реконструкція Олександрівської лаври та ін.), він створив Миколаївський собор у дусі російського класицизму.

План І.Є.Старова був готовий на початку 1790 р., хоча сам собор був закладений ще в 1789 р. Відразу за цим планом активно почалося будівництво церкви. Треба відмітити, що план Старова в 1791 р. був доопрацьований архітектором Іваном Івановичем Князевим (бл.1760-1823) – начальником Канцелярії спорудження Миколаєва, під керівництвом якого здійснювалося все проектування і будівництво в місті. У своєму розпорядженні будівельникам він пише: "Для строения ... Соборной церкви в Николаеве...камень тесаной готовить. Камень готовить и строить прежде церковь" [2]. Загальною забудовою міста керував помічник Г.О.Потьомкіна по заснуванню і перетворенню краю – обер-штер-кригскомісар флоту,

бригадир і кавалер Михайло Леонтійович Фалєєв (р.н. невідомий – 1792), безпосереднє будівництво Соборної церкви здійснювали архітектор капітан Вікентій Андріанович Ванрезант (бл.1755-після 1808), працював у Миколаєві з вересня 1788 р. по лютий 1793 р., та його помічник капітан Петро Васильович Неєлов (1749-1848), архітектор, здійснював початковий етап спорудження собору в 1790-91 рр. (в кінці 1791 р. його відправили головним архітектором в Богоявленськ).

Доки Потьомкін був живий, будівництво церкви здійснювалося швидкими темпами, чому сприяв і М.Л.Фалєєв, приділяючи цьому багато уваги, не залишаючи без відповіді жодного прохання архітекторів. 9 травня 1791 р. Фалєєв наказував І.Т.Овцину: "Когда

Тригуб Олександр Петрович
(1975 р.н.). Закінчив історичний факультет МДПІ у 1998 р. Здобувач. Основний напрямок наукових досліджень - історія релігії і церкви. Тема кандидатської дисертації «Херсонська єпархія у 1775 - 1917 рр.».

доставлены будут леса из Збурьевска, покорнейше Вас прошу потребное количество на покрышу церкви отпустить господину архитектору Ванрезанту, снабдя его потребным количеством рабочих" [3]. У тому ж році Потьомкін видав Фалєєву ордер: "Доходы с лавок, выстроенных у биржи, с погребов, трактира и кофейной определить изволил на церковь Григория Великия Армении, на жалованье священникам, певчим и на содержание увечным" [4]. Ці та інші документи показують ту поспішність, з якою вони будували церкву, визначаючи їй важливе місце в житті міста.

Дякуючи таким активним діям, будівля храму до літа 1791 р. практично була готова. В травні Неєлов будував підмостки до церкви [5], в цей же час Ванрезант крив дах [6], а вже на початку червня Неєлов здійснював внутрішнє та зовнішнє оздоблення церкви [7], а Ванрезантом споруджувалися куполи та карнизи. Ордер М.Л.Фалєєва інженер-капітану Неєлову від 10 червня 1791 р. оповіщав: "Предписываю Вашему высокоблагородию, употребить всемерное старание выжечь довольное количество кирпича нужного г-ну архитектору Николаевскому, капитану Ванрезанту, на зделание купола и карнизов церковных, с таким распоряжением и вниманием, чтобы не сделать в строении остановки. Богоявленск" [8]. Документ яскраво свідчить про необхідність церкви для міста і особливу увагу до неї місцевої адміністрації.

Потьомкін також квапив: "Приложите всевозможные старания к совершению начатых строений, за что доставите мне случай ходатайствовать о награждении трудов Ваших" [9]. Такі ж ордери отримали не тільки М.Л.Фалєєв, але й В.А.Ванрезант і П.В.Неєлов. До кінця вересня основні будівельні та

оздоблювальні роботи в будівлі було закінчено. Почалося художнє оформлення храму. Для цього у вересні 1791 р. у Миколаїв запросили новоміргородського жителя Марка Тесленія, з яким М.Л.Фалєєв уклав контракт на створення для церкви іконостасу [10]. Нагляд за роботами над іконостасом доручили капітану В.А.Ванрезанту, за загальними роботами в соборі уважно слідкував М.Л.Фалєєв. Ордером у Канцелярію спорудження міста від 21 вересня 1791 р. він наказує прискорити будівництво церкви: "Заключенный контракт препровождаю... к деятельному исполнению, предписываю всемерно поспешествовать к скорому сего иконостаса деланию благовременным отпуском всех (материалов), какие понадобятся сему мастеру. Словом сказать, чтобы какой-либо остановки со стороны казенной не было... Наблюдение... предоставит архитектору Николаевскому г-ну капитану Ванрезанту" [11].

Для проведення духовних потреб князь Г.О.Потьомкін-Таврійський ще в 1790 р. звернувся з проханням до Амвросія, архієпископа Катеринославського про направлення до Миколаєва всіма шанованого ієрея Євфимія Савурського (1738-1813) на місце головного священика міста, майбутнього протоієрея і настоятеля собору: "Преосвященнейший владыко, милостивый государь и архипастырь мой! Находящегося в Кременчуге протопопа Евфимия Савурского, Ваше преосвященство, покорнейше прошу определить в новозаводимый на Ингуле город Николаев, которому и приказать там явиться к господину статскому советнику и кавалеру Фалееву. Пребываю впрочем с истинным почтением и преданностью... покорнейшим слугою князь Потемкин-Таврический. 25 апреля 1790 г. Яссы" [12].

Негайно, після прибуття 1 червня до Миколаєва, Є.Савурський активно взявся за внутрішнє улаштування церкви, пошуків для неї ризниці та іншого церковного оздоблення. 23 червня 1790 р. він відправляє Фалєєву рапорт про своє прибуття, а також пропонує передати похідну церкву 2-го фізейного артилерійського полку в його розпорядження, доки не буде побудовано нової будівлі, та щоб Його Світлість (Г.О.Потьомкін) прислав священнослужительський одяг та інші церковні речі в новоявлену церкву [13].

З дозволу М.Л.Фалєєва Є.Савурський отримав книги та оздоблення тимчасової похідної церкви 2-го фізейного артилерійського полку, а 17 квітня 1791 р. прем'єр-майор Висоцький рапортує Фалєєву про прийом ним полкового церковного майна [14], серед якого були Євангеліс, Апостол, Тріоди, Псалтир, Октоїх, Книга проповідей, Службник та інша література, шлюбні срібні вінки, ризи, священницьке убрання та ін. [15]. Потьомкін, в свою чергу, заповідає церковне убрання та ризи зі своєї придворної церкви в Яссах. 15 лютого 1792 р. Савурський отримав ордер від Фалєєва на отримання даних речей від наглядача над ними прапорщика Криловського: "Выбранные в Яссах из Ризницы Светлейшего князя Григория Александровича, для церкви здешнего города священные одежды и

церковную утварь, прошу Вас милостивый государь мой, принять от привезшего их сюда прапорщика Нежинцова..." [16]. Серед них було багато церковних археологічних рідкостей: Образи Божої Матері в Кіоті, Григорія Великої Вірменії, Олександра Невського; Євангелія – на престольне на Олександрійському папері, віддруковане в Москві 15 жовтня 1766 р.; інше – також віддруковане в Москві в 1766 р. в срібно-позолоченій оправі чеканної роботи; третє – надруковане в Москві 2 січня 1784 року; на престольні хрести – осьмиконечний срібно-позолочений хрест чеканної роботи з мощами 13 святих, літа 1623. На хресті є напис: "Повелением Великого Государя Царя и Великого князя Михаила Феодоровича всея России и отца его Великого Государя Светлейшего Патриарха Филарета Никитича Московского и всея России. Сделан сей крест в церковь преподобномученицы Евдокии, в 15 лето Государства его и в 9 лето патриаршества его."; інший хрест, також подарунок князя, – настільний, срібно-визолочений із зображенням розп'яття Спасителя.

Крім вищезазначеного, до цього списку церковних рідкостей можна включити срібно-визолочений потир та 2 Апостоли, один з яких, що мав особливу цінність, був віддрукований в 1679 році [17].

Серед інших речей, які викликають менший інтерес та мають меншу цінність, було кілька книг: Службник, Псалтир, Часослов; 2 корогви на малиновому атласі, 2 плащаниці, дискос, зірка та багато іншої церковної утварі [18].

На другому році будівництва, для церкви за повелінням Г.О.Потьомкіна, на колишньому Херсонському Адміралтейському ливарному заводі був вилитий дзвін у секунд-майора Асона Петровича Струговщикова майстром Михайлом Крюковим. Вага дзвона дорівнювала 332 пудам та 5 фунтам [19]. Для нього поряд із собором було побудовано дерев'яну дзвіницю.

У той же час роботи над будівлею церкви продовжувались, хоча й більш повільними темпами. Після смерті в 1791 р. князя Г.О.Потьомкіна зацікавленість до міста знизилася і з'явилися проблеми з фінансуванням, але протягом 1792 р. будівництвом Миколаєва взагалі, та Соборної церкви зокрема, ще керував М.Л.Фалєєв. Відчуваючи втрату захисника, він всіляко квапив будівників у спорудженні міста і собору. До вересня 1792 р. храм було вже практично оброблено, в кінці місяця закінчувалась штукатурка стін [20], всередині активно йшли художні роботи – іконостас інкрустувався привезеним із С-Петербурга золотом [21], а секунд-майора Струговщикова квапили з доставкою для церкви речей [22].

Однак 18 листопада 1792 р. "первый гражданин" міста і його перший будівничий Михайло Леонтійович Фалєєв після десятиденної хвороби помер о 6 годині пополудні (в пам'ять про великий внесок у справу будівництва церкви вдячні городяни захоронили його прах поряд із Адміралтейським собором під пам'ятником у вигляді піраміди). Ця несподівана смерть затримала на цілих два роки закінчення робіт над церквою. Фінан-

сування будівництва перейшло до державної скарбниці. М.С.Мордвинов, після свого відвідування Николаєва у 1792 р., в ордері М.Л.Фалєєву від 22 квітня відмічав: "По личному моему обозрению города Николаева увидел многие строения, которые для Адмиралтейства весьма нужны, неоконченными, рекомендую скорее окончить и церковь отделать [23]". Але навіть рік потому, у 1793 р., згідно з відомостями про проведені роботи (6 квітня 1793 р.) в соборі ще продовжували крити дах та зводити багатий іконостас [24].

У кінці літа 1794 р. церкву було повністю закінчено і 30 вересня вселюдно освячено в ім'я священномученика Григорія Великої Вірменії, ім'я якого носив князь Г.О.Потьомкін. Собор перейшов у відання військового та морського духовенства.

Завітавши інкогніто до Николаєва у жовтні 1797 р. та побувавши у соборі, Павло I видає 1 січня 1798 року указ, згідно з яким Николаївська Соборна церква перейменується в Николаївський Адміралтейський собор. Цим же указом імператор затверджував штат причту собору: протоіреї, 2 священники, диякон, 4 псаломщики та просфорня [25], виділяв кошти на його утримання від скарбниці Адміралтейства (на відміну від інших церков, де розмір коштів священнослужителів залежав від прибутку церкви). Собор переходив у підпорядкування протопрєвітера Чорноморського флоту і портів [26].

Протягом всього XIX століття собор регулярно ремонтувався, а в 50-60-х рр. відбулася перебудова дзвіниці і зведено молитовний будинок. Перший, про який згадується у документах, ремонт собору проводився в 1818 р. [27], в 1828 р. він був виконаний на суму 3092 крб. 68 1/4 коп. [28], а у 1832 р. відремонтовано дерев'яну дзвіницю [29].

Найбільш активно велися ремонтні роботи протягом 1845-1865 рр. У 1844-45 рр. оновлено іконостас майстром із Чернігівської губернії Іваном Зинов'євим, що обійшлося собору в 1428 крб. 57 1/4 коп. [30]. В 1847 р. було заплановано будівництво нового вартового приміщення архітектором Л.А.Опацьким на суму 1571 крб 44 1/4 коп і перебудову дерев'яної дзвіниці на кам'яну [31]. За кошторисом 1847 р., куди в подальшому вносилися зміни, розбирання старої та побудова нової дзвіниці оцінювалася на суму 3452 крб. 51 коп. [32]. У 1855 р. за планом, складеним інженер-капітаном Ко-заковим, комісією під головуванням генерал-лейтенанта Кумані [33], була побудована трьох'ярусна кам'яна, покрита залізом, дзвіниця з двома гратчастими чавунними воротами, над якими знаходилися залізні визолочені хрести [34]. На ній розміщувалося 7 дзвонів: великий (вага 332 пуди 5 фунтів), поминальний (178 п 14 ф), суботній (108 п 38 ф), повсякденний (60 п 30 ф) та 3 малих (12 п 38 ф, 6 п 32 ф, 2 п 35 ф) [35]. В 1864 р. Великий дзвін дав розколинку і 20 жовтня настоятель собору Лаврентій Михайловський і церковний староста Михайло Семенович Юр'єв направили головному командирові Николаївського порту доповідну записку з проханням перелити розбитий Великий дзвін на Николаївському Адміралтейському заводі [36].

Прохання було задоволено, і в 1865 р. з дозволу головного командира Богдана Олександровича Глазенапа і капітана над портом Петра Олександровича Карпова розколений дзвін був перелитий у порту майстром Ісаковим, що коштувало собору 1286 крб. 68 1/2 коп. [37]. На дзвоні при переливці було нанесено 2 написи: "1791 года во второе лето от начатия города Николаева, вылит сей колокол по повелению Светлейшего князя Григория Александровича Потемкина-Таврического, к церкви Григория Великия Армении. Лит сей колокол в г.Херсоне у г. секунд-майора Ассона Струговщикова, лил мастер Михаил Крюков. Весу во всем колоколе 332 пуда 5 фунтов.", "1864 г., главный командир Богдан Александрович Глазенап и капитан над Портом Петр Александрович Карпов разрешили треснувший колокол перелить в порту из того-же металла с добавлением. г.Николаев. 1865 г. весу 356 пудов 21 фунт. Лил мастер Исаков, церковный староста Михаил Семенович Юрьев, настоятель Лаврентий Михайловский" [38].

У 1857 р. на кошти настоятелів собору поряд із церквою був побудований кам'яний будинок для настоятеля, а в 1866 р. було закінчено спорудження кам'яного сараю для зберігання церковних речей. Архітектором цих будівель 1857-1866 рр. був колезький секретар Андрієвський [39]. Протягом 1864-66 рр. проходило улаштування нового іконостасу та 3 кіотів з різьбою і позолотою на суму 8625 крб. живописцем Поповим під наглядом архітекторів – колезького асесора Новикова і колезького секретаря Андрієвського [40].

У грудні 1865 р. священнослужителі Адміралтейського собору направили рапорт з проханням про будівництво поряд із собором молитовного будинку [41]. Прохання було задоволено, і до липня 1866 р. за планом архітектора Андрієвського з південної сторони собору, на вулиці Адміральській, на приватні пожертвування було збудовано одноповерховий кам'яний будинок. На честь приїзду до Николаєва 30 липня Великого князя Костянтина Миколайовича, 12 серпня молитовний будинок був освячений в ім'я Св. Рівноапостольських царів Костянтина і Олени [42].

Останній капітальний ремонт проводився протягом літа 1903 року, в результаті чого його закрили, а службу проводили в молитовному будинку. Роботи були закінчені до храмового свята 30 вересня: перекрыті оцинкованим залізом дахи як на соборі, так і на дзвіниці, позолочені усі хрести і заново пофарбовані усі фасади. Усередині собору відновлена уся позолота, іконостас набув білого кольору, а уся внутрішня поверхня храму – світло-зеленого, зроблені нові печі. Ремонт був здійснений під керівництвом інженер-будівника Николаївського порту, інженер-полковника М.А.Котляревського [43].

Що ж являла собою Соборна церква на початку ХХ ст.? Будівля мала вигляд хреста із тесаного каменю довжиною в 20, а шириною у 8 сажнів, з куполом, покрита пофарбованим залізом зеленого кольору. На куполі церкви і над олтарем – два хрести з визолоченими

мідними кулями, третій хрест знаходився на дзвіниці.

У самій будівлі – три великі входи з подвійними ясеневими полірованими дверима, четвертий хід малий, через пономарню. Над трьома вхідними дверима зроблені нависи, криті залізом на кронштейнах і три кам'яні ганки, головний із яких у 1866 р. був вистелений чавунними плитами. При вході до собору, з правого боку – 13 Георгіївських прапорів колишніх Чорноморських флотських екіпажів, з лівого – тринадцять прапорів колишніх ластових екіпажів, які брали участь у Кримській війні 1853-56 рр.

Крім того, при вході в собор, з правого боку – тринадцять і з лівого – десять турецьких прапорів і значків, взятих російським корпусом генерал-ад'ютанта Муравйова у справі під Карсом 17 вересня 1855 р. і подарованих Олександром II Миколаївському Адміралтейському собору на згадку про його перебування у вересні 1855 р. у місті [44].

Усередині огорожі собору (всього він займає 250 кв. сажнів), у кутах південної та північної сторін, – два кам'яні невеличкі будиночки, один – для сторожі, інший – квартира настоятеля. Біля східної сторони побудовано сарай довжиною 8 і шириною – 5 сажнів. На західній стороні – цвинтар для почесних громадян і служителів. За огорожею, з південної сторони, на вулиці Адміральській, знаходився молитовний будинок довжиною 10, шириною 5 сажнів [45]. Перед собором, з боку Соборної площі, знаходився пам'ятник М.Л.Фалєєву у вигляді піраміди.

Треба відмітити, що відразу ж після побудови собору зайняв чільне місце в житті міста. Діяльність собору велася в кількох напрямках. Передусім, в ньому здійснювалося богослужіння. Священнослужителі здійснювали християнські треби та прищеплювали символ православної віри матросам і офіцерам, робітникам верфі та арештантам; читали молитви у святкові і вихідні дні для матросів; приймали покаєння у здійснених злочинах; здійснювали напучування відданих військовому суду арештантів [46], виховували позитивні моральні якості [47].

Широка громадська і духовна робота велася серед постійних службовців Адміралтейства. Священники приводили до присяги чиновників, офіцерів; здійснювали сповіді та святе причащення екіпажам Чорноморського флоту, їх родинам.

Велика роль належала собору на півдні Російської імперії не тільки у підтримці духовного стану населення, але й у здійсненні загальнодержавних інтересів. Насамперед церква озвучувала царські маніфести та укази, величала монарха та його сім'ю, прославляла російську зброю під час проведення воєн, висвітлювала внутрішню та зовнішню політику держави, дбаючи таким чином про загальнодержавні інтереси в сфері інформації та ідеологічного виховання.

Приєднавши нові території з дуже строкатим населенням, Г.О.Потьомкін розумів, що потрібно якомога швидше вирішувати завдання церкви – встановити єдиновірство на всій Російській імперії. Було видано розпорядження, щоб людей неправославно

віросповідання, при найменшому бажанні пройти хрещення, приймали до православної віри. В документах 1-ої пол. 19 ст. зустрічається велика кількість прохань про перехід до греко-російського віросповідання євреїв, татар, католиків.

Видну роль церква відігравала також у розповсюдженні літератури і в плані благодійності. Велику увагу собор приділяв розвитку освіти в місті. Багато священнослужителів викладали різні предмети в навчальних закладах міста: штурманському училищі, портовій ремісничій школі, морехідній школі, Маріїнській жіночій гімназії та інших. Чимало служителів церкви за великий особистий внесок у розвиток народної освіти були нагороджені медалями та іменними подарунками.

Але після Жовтневої революції, в 1922 р., собор було закрито, а потім перетворено на Музей революції, а в часи активної боротьби проти "релігійної чуми" в 1936 р. його було знищено.

Таким чином, Миколаївський Адміралтейський собор, являючи собою прекрасний архітектурний ансамбль для створення якого знадобилося майже століття, займався не тільки релігійною діяльністю, а й виконував ряд загальнодержавних функцій, брав активну участь у громадському житті міста, сприяв покращанню його морального клімату і добробуту населення, особливо його нижніх шарів, підвищенню рівня освіти всіх верств населення протягом усього часу свого існування (1794-1936).

Література

1. Мурзакевич Н.Н. Опись Николаевского Адмиралтейского собора // Записки Императорского Одесского общества истории и древностей (далі – ЗИООИД). – Т. 13. – Одесса, 1883. – С. 189-192; Николаевский вестник. – 1883. – 1 октября; Гавриил. Хронологико-историческое описание церкви епархии Херсонской и Таврической. Записки Одесского общества истории и древностей (далі – ЗООИД). – Т. 2. – Отд. 1. – Одесса, 1850. – С. 165; Вечерний Николаев. – 1997. – 16 августа.
2. Именованье – город Николаев: Сб. документов и материалов. – Николаев, 1989. – С. 179.
3. Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО), ф. 243, оп. 1, с. 73, арк. 174.
4. ЗИООИД. – Т. 13. – Одесса, 1883. – С. 185-186.
5. ДАМО, ф. 243, оп. 1, с. 73, арк. 30.
6. Ibid., арк. 174.
7. Ibid., арк. 63.
8. Ibid., арк. 99.
9. ДАМО, ф. 243, оп. 1, с. 74, арк. 3.
10. Ibid., арк. 153, 154.
11. ДАМО, ф. 243, оп. 1, с. 74, арк. 153, 154.
12. ЗООИД. – Т. 2. – Отд. 1. – Одесса, 1850. – С. 174-175.
13. ДАМО, ф. 243, оп. 1, с. 32, арк. 2.
14. Ibid., с. 56, арк. 2.
15. Ibid., с. 32, арк. 3.
16. Ibid., с. 89, арк. 66.
17. ЗИООИД. – Т. 13. – Одесса, 1883. – С. 190.
18. ДАМО, ф. 243, оп. 1, с. 89, арк. 10, 32.
19. ДАМО, ф. 168, оп. 1, с. 418, арк. 5; с. 467, арк. 6.
20. ДАМО, ф. 243, оп. 1, с. 90, арк. 287.
21. Ibid., арк. 280.
22. Ibid., арк. 282.
23. Крючков Ю.С. История Николаева. Николаев: МП "Возможности Киммерии", 1996. – С. 45.
24. Ibid., С. 45.
25. ДАМО, ф. 168, оп. 1, с. 469, арк. 2.
26. Ibid., с. 278, арк. 133-137.
27. Ibid., с. 6а, арк. 58.

28. Ibid., с. 433, арк. 219.
29. Ibid., с. 8, арк. 57.
30. Ibid., с. 8, арк. 57.
31. Ibid., с. 20, арк. 152.
32. Ibid., с. 20, арк. 141.
33. Ibid., с. 82, арк. 7.
34. Ibid., с. 466, арк. 2-5.
35. Ibid., с. 467, арк. 6.
36. Ibid., с. 418, арк. 2.
37. Ibid., с. 466, арк. 5; с. 418, арк. 7, 9.
38. Ibid., с. 466, арк. 5.
39. Ibid., с. 112, арк. 19.
40. Ibid., с. 471, арк. 8.
41. Ibid., с. 163, арк. 2.
42. Ibid., с. 163, арк. 3-6.
43. Южная Россия. – 1903. – 1 октября.
44. ЗООИД. – Т. 13. – С. 189-190; ДАМО, ф. 168, оп. 1, с. 469, арк. 2.
45. ДАМО, ф. 168, оп. 1, с. 466, арк. 57.
46. Ibid., с. 1, арк. 65, 107, 73, 60, 41; с. 435, арк. 57.
47. Ibid., с. 446, арк. 3, 4; с. 21, арк. 9, 37; с. 6а, арк. 4-5.